

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ : સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામથી રાષ્ટ્ર નિર્માણ સુધી

પ્રો.બી.જી.પટેલ

એમ.ડી.શાહ કોમર્સ એન્ડ બી.ડી.પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, મહુધા

સારાંશ

ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ અને સ્વતંત્રતા પછીના રાષ્ટ્રનિર્માણમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું યોગદાન અનન્ય અને ઐતિહાસિક છે. 'લોખંડી પુરુષ' તરીકે ઓળખાતા સરદાર પટેલે ખેડૂત સત્યાગ્રહોથી માંડીને પદ્મ રજવાડાઓના એકીકરણ સુધીની પ્રક્રિયામાં દૃઢ નેતૃત્વ, વ્યવહારુ રાજનીતિ અને રાષ્ટ્રીય એકતાની અડગ પ્રતિબદ્ધતા દર્શાવી. આ સંશોધન લેખમાં તેમની બાળાવસ્થા, શિક્ષણ, વકીલાત, ગાંધીયુગમાં પ્રવેશ, ગુજરાતના સત્યાગ્રહો (ખેડા, બોરસદ, બારડોલી), કોંગ્રેસનું સંગઠનાત્મક નેતૃત્વ, 'ભારત છોડો' આંદોલન, સ્વતંત્રતા પછી ગૃહમંત્રી તરીકેનું કાર્ય, રજવાડાઓનું એકીકરણ, નેહરુ સાથેના સંબંધો તથા તેમના વારસાનો સમતુલ્ય અને વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. લેખનો હેતુ સરદાર પટેલના નેતૃત્વના સિદ્ધાંતો અને ભારતીય રાજ્યની રચનામાં તેમના યોગદાનને ઐતિહાસિક દસ્તાવેજોના આધારે મૂલ્યાંકિત કરવાનો છે.

મહત્ત્વનાં શબ્દો: સરદાર પટેલ, સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ, બારડોલી સત્યાગ્રહ, રજવાડા એકીકરણ, રાષ્ટ્રનિર્માણ, ગૃહમંત્રી

ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં અનેક મહાન નેતાઓનું યોગદાન રહ્યું છે, પરંતુ સ્વતંત્ર ભારતના એકીકરણ અને આંતરિક સુરક્ષાના મજબૂત પાયાં ઘડવામાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું સ્થાન અદ્વિતીય છે. તેઓ માત્ર આંદોલનકારી નેતા જ નહીં, પરંતુ કુશળ પ્રશાસક, સંગઠક અને દૃઢ નિર્ણયક્ષમતાવાળા રાજપુરુષ હતા. તેમની રાજનીતિમાં આદર્શવાદ અને વ્યવહારુપણું બંનેનું સુમેળ જોવા મળે છે. આ લેખમાં સરદાર પટેલના જીવનપ્રવાહ અને કાર્યક્ષેત્રનો તબક્કાવાર અભ્યાસ કરીને તેમના યોગદાનનું શાસ્ત્રીય મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે છે. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનો જન્મ ૩૧ ઓક્ટોબર ૧૮૭૫ના રોજ ગુજરાતના ખેડા જિલ્લાના કરમસદ ગામ સાથે સંકળાયેલા પરિવારમાં થયો. પિતા ઝવેરભાઈ પટેલ ખેડૂત હતા અને માતા લાડબાએ સંસ્કારસભર ઉછેર આપ્યો. બાળપણથી જ પટેલમાં પરિશ્રમ, આત્મનિર્ભરતા અને સંયમના ગુણ વિકસ્યા. શૈક્ષણિક રીતે તેઓ સ્વઅભ્યાસી રહ્યા; નડિયાદ, પેટલાદ અને બોરસદમાં શિક્ષણ લીધું. આ સમયગાળામાં તેમનો સ્વભાવ દૃઢ અને નિર્ભય બન્યો, જે આગળના જાહેર જીવનમાં સ્પષ્ટ દેખાયો. લગ્નપ્રથા મુજબ તેમનું લગ્નજીવન વહેલું શરૂ થયું, પરંતુ કુટુંબની જવાબદારીઓ વચ્ચે પણ તેમણે અભ્યાસ અને કારકિર્દી અંગે લાંબા ગાળાની

યોજના ઘડી. આ પ્રારંભિક જીવન તેમના વ્યક્તિત્વના ઘડતરમાં નિર્ણાયક સાબિત થયું. વલ્લભભાઈ પટેલે વકીલાતને વ્યવસાય તરીકે પસંદ કરી. તેમણે સ્વઅભ્યાસથી કાયદાની તૈયારી કરી અને સફળ વકીલ તરીકે પ્રતિષ્ઠા મેળવી. ૩૬ વર્ષની ઉંમરે તેઓ ઇંગ્લેન્ડ ગયા અને લંડનની મિડલ ટેમ્પલ ઇનમાં અભ્યાસ કરીને બેરિસ્ટર બન્યા. અભ્યાસમાં તેમની તેજસ્વિતા અને શિસ્ત પ્રગટ થઈ. ભારત પરત ફરી અમદાવાદમાં તેમણે વકીલાત શરૂ કરી અને ટૂંક સમયમાં જ પ્રતિષ્ઠિત બેરિસ્ટર તરીકે ઓળખ મેળવેલી. આ સમયગાળામાં તેઓ વ્યવસાયિક રીતે સફળ હતા, પરંતુ સામાજિક-રાજકીય પરિવર્તનો પ્રત્યે તેમનો રસ વધતો ગયો. ગાંધીજીના વિચારો સાથે પરિચય થતાં જ તેમની જીવનદિશા બદલાઈ.

મહાત્મા ગાંધીના ચંપારણ સત્યાગ્રહ અને અહિંસક પ્રતિરોધની પદ્ધતિથી પ્રભાવિત થઈ સરદાર પટેલ જાહેર જીવનમાં પ્રવેશ્યા. ૧૯૧૭માં અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં ચૂંટાઈ આવી તેમણે શહેરી સ્વચ્છતા અને વહીવટમાં સુધારા લાવ્યા. ગાંધીજીની નેતૃત્વશૈલી અને નૈતિક દૃઢતાએ પટેલને સંપૂર્ણપણે આંદોલન સાથે જોડ્યા. ગાંધીજીના માર્ગદર્શન હેઠળ પટેલે પોતાની વકીલાત છોડી રાષ્ટ્રસેવામાં પોતાને અર્પણ કર્યા—આ નિર્ણય તેમના જીવનનો વળાંક સાબિત થયો. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના રાજકીય જીવનમાં ગુજરાતના ખેડૂત આંદોલનો મહત્વપૂર્ણ વળાંકરૂપ સાબિત થયા. આ સત્યાગ્રહો દ્વારા તેઓ માત્ર પ્રાદેશિક નેતા તરીકે નહીં, પરંતુ રાષ્ટ્રીય સ્તરે સ્વીકૃત સંગઠક અને સંઘર્ષશીલ નેતા તરીકે ઉભરી આવ્યા. ૧૯૧૮ના દુષ્કાળ દરમિયાન ખેડા જિલ્લામાં પાક નિષ્ફળ ગયો હતો, છતાં બ્રિટિશ સરકારે જમીન કરમાં કોઈ રાહત આપી નહોતી. આ સ્થિતિમાં સરદાર પટેલે ખેડૂતોને સંગઠિત કરીને કર ન ભરવાનો અહિંસક સંઘર્ષ શરૂ કર્યો. આ આંદોલનમાં શિસ્ત, એકતા અને નૈતિક દબાણ મુખ્ય હથિયાર બન્યા. અંતે સરકારને કરમાં રાહત આપવી પડી. ખેડા સત્યાગ્રહે પટેલના નેતૃત્વની અસરકારકતા સાબિત કરી અને ગ્રામિણ જનતામાં તેમની વિશ્વસનીયતા સ્થાપી. બોરસદ તાલુકામાં સરકાર દ્વારા લાદવામાં આવેલા અયોગ્ય કર અને પોલીસ અત્યાચાર સામે સરદાર પટેલે સત્યાગ્રહનું નેતૃત્વ કર્યું. તેમણે લોકશક્તિને સંગઠિત કરીને શાંતિપૂર્ણ વિરોધ કર્યો. આ આંદોલનથી સ્પષ્ટ થયું કે પટેલ માત્ર આંદોલનકારી નહીં, પરંતુ જનમાનસને સમજતા અને માર્ગદર્શન આપતા નેતા હતા. અંતે સરકારને કર પાછો ખેંચવો પડ્યો, જે જન વિજયનો દ્રષ્ટાંત બન્યો.

૧૯૨૮નો બારડોલી સત્યાગ્રહ સરદાર પટેલના જીવનનું શિખરબિંદુ માનવામાં આવે છે. જમીન કરમાં અતિશય વધારો થતાં ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિ બગડી હતી. પટેલે અહિંસક બહિષ્કાર, સામૂહિક સંકલ્પ અને કડક શિસ્ત દ્વારા આંદોલનને સફળ બનાવ્યું. આ વિજય પછી જનતાએ તેમને 'સરદાર'ની ઉપાધિ આપી. બારડોલી સત્યાગ્રહ ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં

સંગઠિત ખેડૂત આંદોલનનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ ગણાય છે. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના સૌથી શક્તિશાળી અને વ્યવહારુ સંગઠકોમાંના એક હતા. તેમણે કોંગ્રેસને માત્ર આંદોલનકારી સંસ્થા નહીં, પરંતુ શિસ્તબદ્ધ અને કાર્યક્ષમ રાજકીય સંગઠન તરીકે વિકસાવવાની દિશામાં મહત્વનું યોગદાન આપ્યું. પ્રાંતીય સ્તરે કાર્યકર્તાઓની ભરતી, સભ્યપદ નોંધણી, આર્થિક ફાળો એકત્રિત કરવો અને આંતરિક મતભેદોનું સમાધાન—આ તમામ બાબતોમાં પટેલની કાર્યશૈલી સ્પષ્ટ અને દૃઢ હતી.

૧૯૩૦ના દાયકામાં કોંગ્રેસ પર પ્રતિબંધો અને દમન વચ્ચે પણ પટેલે સંગઠનને જીવંત રાખ્યું. ૧૯૩૪ અને ૧૯૩૭ની પ્રાંતીય ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસની સફળતા પાછળ પટેલની સંગઠનાત્મક વ્યૂહરચનાનો મોટો ફાળો હતો. તેમણે ઉમેદવારોની પસંદગીમાં ક્ષમતા અને લોક સંપર્કને મહત્વ આપ્યું. દાંડી સત્યાગ્રહ અને ‘ભારત છોડો’ આંદોલન દરમિયાન વારંવાર જેલવાસ ભોગવવા છતાં પટેલનું મનોબળ અડગ રહ્યું. આ તબક્કે તેઓ કોંગ્રેસની ‘લોખંડી કડી’ તરીકે ઓળખાયા.

૧૯૪૭માં સ્વતંત્રતા સાથે ભારતને વિભાજનની ભયંકર કિંમત ચૂકવવી પડી. લાખો શરણાર્થીઓ, સામ્પ્રદાયિક હિંસા અને પ્રશાસકીય અસ્થિરતા—આ બધાં પડકારો વચ્ચે સરદાર પટેલ ભારતના પ્રથમ ગૃહમંત્રી અને ઉપપ્રધાનમંત્રી તરીકે ઊભા રહ્યા. તેમણે તાત્કાલિક નિર્ણયો લઈને શરણાર્થી પુનર્વસન, કાયદો-વ્યવસ્થા અને આંતરિક સુરક્ષાને પ્રાથમિકતા આપી. પટેલે પોલીસ અને વહીવટી તંત્રમાં સુધારા કરીને રાજ્યસત્તાને મજબૂત બનાવી. તેમણે સ્પષ્ટ કહ્યું કે નવી રાષ્ટ્રવ્યવસ્થામાં કાયદાનો રાજ સર્વોચ્ચ રહેશે. સામ્પ્રદાયિક તણાવના સમયમાં પણ તેમનો અભિગમ માનવીય પરંતુ કડક રહ્યો. આ તબક્કે પટેલે રાષ્ટ્રને વિખરાવથી બચાવવા માટે જે નિર્ણયો લીધા, તે ભારતની સ્થિરતા માટે નિર્ણાયક સાબિત થયા. સ્વતંત્રતા પછી ભારત સામેનો સૌથી મોટો પડકાર હતો—વિખરાયેલા પડપ રજવાડાઓનું એકીકરણ. સરદાર પટેલે ગૃહમંત્રી તરીકે આ કાર્યને રાષ્ટ્રીય પ્રાથમિકતા બનાવી. તેમણે રાજાઓને સમજાવટ, સંધિ અને રાષ્ટ્રહિતની ભાવનાથી ભારતીય સંઘમાં જોડાવા પ્રેર્યા. પટેલની ફૂટનીતિમાં સ્પષ્ટતા અને દૃઢતા બંને હતી. જુનાગઢના વિલયમાં જનમત સંગ્રહનો માર્ગ અપનાવ્યો, હૈદરાબાદમાં ‘પોલીસ એક્શન’ દ્વારા એકતા સ્થાપી અને કાશ્મીર મુદ્દે સંવેદનશીલ પરંતુ રાષ્ટ્રીય હિત આધારિત અભિગમ રાખ્યો. આ સમગ્ર પ્રક્રિયામાં પટેલે બળનો ઉપયોગ અંતિમ વિકલ્પ તરીકે કર્યો, પરંતુ રાષ્ટ્રની અખંડિતતા માટે ક્યારેય સમજૂતી ન કરી.

રજવાડાંઓના એકીકરણથી ભારત એક મજબૂત, સંયુક્ત અને કાર્યક્ષમ રાજ્ય તરીકે ઉભર્યું. આ કાર્યને કારણે સરદાર પટેલને યોગ્ય રીતે ‘ભારતના એકીકરણના શિલ્પી’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સરદાર પટેલ અને પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ વચ્ચે વિચારધારાત્મક

અને કાર્યપદ્ધતિના સ્તરે તફાવત હતા. નેહરુ વધુ આદર્શવાદી અને આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ ધરાવતા હતા, જ્યારે પટેલ વ્યવહારુ, વહીવટકેન્દ્રિત અને રાષ્ટ્રીય એકતાને પ્રથમ સ્થાન આપતા હતા. છતાં આ મતભેદો ક્યારેય વ્યક્તિગત વૈરભાવમાં બદલાયા નહીં.

ગાંધીજીના અવસાન પછી દેશને સ્થિર નેતૃત્વની જરૂર હતી. આ સમયે પટેલે નેહરુને સંપૂર્ણ સહયોગ આપ્યો. બંનેના વિચારોના સંયોજનથી ભારતને આદર્શવાદ અને વ્યવહારુપણું— બન્નેનો લાભ મળ્યો. આ સહઅસ્તિત્વ ભારતીય લોકશાહીની પ્રારંભિક સફળતાનું એક મહત્વપૂર્ણ કારણ બન્યું. લાંબા સમયની તબિયતની મુશ્કેલીઓ બાદ ૧૫ ડિસેમ્બર ૧૯૫૦ના રોજ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું અવસાન થયું. તેમના અવસાનથી ભારતે માત્ર એક નેતા નહીં, પરંતુ રાષ્ટ્રનિર્માણના મુખ્ય શિલ્પીને ગુમાવ્યો. તેમ છતાં તેમનો વારસો ભારતની રાજકીય અને પ્રશાસકીય રચનામાં અવિરત જીવંત રહ્યો છે.

આજે સરદાર પટેલને 'લોખંડી પુરુષ' તરીકે યાદ કરવામાં આવે છે, કારણ કે તેમણે દૃઢતા, શિસ્ત અને રાષ્ટ્રપ્રેમના મૂલ્યો સ્થાપિત કર્યાં. સ્ટેચ્યુ ઓફ યુનિટી જેવા સ્મારકો તેમના યોગદાનની સ્મૃતિને નવી પેઢી સુધી પહોંચાડે છે. સરદાર પટેલનો વારસો ભારતની એકતા અને અખંડિતતાનું પ્રતીક બની રહ્યો છે. આ સંશોધન લેખના સમગ્ર અભ્યાસ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ માત્ર સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના આગેવાન નહોતા, પરંતુ સ્વતંત્ર ભારતના ઘડવૈયા તરીકે તેમની ભૂમિકા ઐતિહાસિક અને નિર્ધારક રહી છે. તેમના જીવનના દરેક તબક્કામાં—બાળપણ, વકીલાત, આંદોલન, સંગઠન અને શાસન—દૃઢ ઇચ્છાશક્તિ, શિસ્ત અને રાષ્ટ્રહિત પ્રત્યેની અડગ નિષ્ઠા સ્પષ્ટપણે દેખાય છે.

ગુજરાતના ખેડા, બોરસદ અને બારડોલી જેવા સત્યાગ્રહો દ્વારા સરદાર પટેલે સાબિત કર્યું કે જનશક્તિને યોગ્ય દિશામાં સંગઠિત કરવામાં આવે તો અહિંસક માર્ગે પણ શાસનતંત્રને ઝુકાવી શકાય છે. આ આંદોલનો માત્ર કરવેરા વિરોધ પૂરતા સીમિત ન રહ્યા, પરંતુ તેમણે ભારતીય ખેડૂત સમાજમાં આત્મવિશ્વાસ, એકતા અને રાજકીય જાગૃતિનું સંચાર કર્યું. આથી સરદાર પટેલને ખેડૂત નેતા તરીકે પણ વિશેષ સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વતંત્રતા પછીના અતિ સંવેદનશીલ સમયગાળામાં ગૃહમંત્રી તરીકે સરદાર પટેલે જે દૃઢ નિર્ણયો લીધા, તે ભારતની એકતા અને અખંડિતતા માટે અનિવાર્ય સાબિત થયા. ૫૬૫ રજવાડાઓનું એકીકરણ એ માત્ર પ્રશાસકીય સિદ્ધિ નહોતી, પરંતુ રાષ્ટ્રનિર્માણનો મહાયજ્ઞ હતો. ફૂટનીતિ, સમજાવટ અને જરૂરી સમયે કડક કાર્યવાહી—આ ત્રિવિધ અભિગમ દ્વારા પટેલે ભારતને વિખરાવથી બચાવ્યું અને એક સંયુક્ત રાષ્ટ્ર તરીકે સ્થિર કર્યું. પંડિત નેહરુ સાથેના મતભેદો છતાં સરદાર પટેલે ક્યારેય રાષ્ટ્રહિતથી વિમુખતા દાખવી નહીં. તેમના વ્યવહારુ રાજકીય અભિગમ અને નેહરુના

આદર્શવાદી વિચારો-બંનેના સંયોજનથી ભારતને મજબૂત લોકશાહી પાચો મળ્યો. આ સહકાર ભારતીય રાજકીય પરંપરામાં પરિપક્વતાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

આ રીતે, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું જીવન અને કાર્ય આધુનિક ભારત માટે માત્ર ઇતિહાસનો વિષય નથી, પરંતુ શાસન, એકતા અને નેતૃત્વ માટેનું જીવંત માર્ગદર્શન છે. આજના સમયમાં જ્યારે રાષ્ટ્રીય એકતા, સંસ્થાગત શિસ્ત અને દૃઢ નેતૃત્વની જરૂરિયાત વધતી જાય છે, ત્યારે સરદાર પટેલના વિચારો અને કાર્યો વધુ પ્રાસંગિક બની જાય છે. તેથી તેમને સમજવું અને મૂલ્યાંકિત કરવું એ ભારતના ભૂતકાળને નહીં, પરંતુ તેના ભવિષ્યને સમજવા સમાન છે.

સંદર્ભસૂચિ:

1. Patel, V. V. (1950), Sardar Vallabhbhai Patel: Speeches and writings. New Delhi: Government of India.
2. Gandhi, M. K. (1960), The collected works of Mahatma Gandhi (Vols. 1-100). New Delhi: Publications Division, Government of India.
3. Guha, R. (2007), India after Gandhi: The history of the world's largest democracy. New Delhi: Picador India.
4. Majumdar, R. C. (Ed.). (1967), The history and culture of the Indian people (Vol. 11: The struggle for freedom). Bombay: Bharatiya Vidya Bhavan.
5. Munshi, K. M. (1957), Pilgrimage to freedom. Bombay: Bharatiya Vidya Bhavan.
6. Patel, V. V., Correspondence and papers of Sardar Vallabhbhai Patel. Ahmedabad: Sardar Patel National Memorial.
7. પટેલ, વ. વ. (૧૯૫૦), સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ : ભાષણો અને લેખન. નવી દિલ્હી: ભારત સરકાર, પ્રકાશન વિભાગ.
8. મુનશી, ક. મ. (૧૯૫૭), સ્વાતંત્ર્ય તરફની યાત્રા (ગુજરાતી અનુવાદ). મુંબઈ: ભારતીય વિદ્યાભવન.
9. દેસાઈ, મહાદેવ. (૧૯૮૦), ગાંધીજીની આત્મકથા (ગુજરાતી આવૃત્તિ). અમદાવાદ: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.